

Гўёки, тарих аллақачон барча нукталарни ўз ўрнига қўйган. Қадимги дунёнинг қайси халқига қандай ўсимликлар маълум бўлганини яхши биламиз. Яқин Шарқ аҳолиси бугдой ва арпа етиштириб, Эски Дунё иқтисодиётининг асосини яратган. Хиндистонда банан ва таро – тўрт килограммгача вазндаги тугунчаклар келтирадиган ўсимлик етиштирилган. Антик Европага эса ўша бугдой, арпа, шунингдек, ловия, ясмик, зайтун, узум кабилар мослашган. Бизга одат бўлиб қолган кўплаб экинлар, масалан, картошка ва маккажўхори, кунгабокар ва помидор – Жанубий Америкадан олиб келинган бўлиб, у ерда Колумбнинг нодўстона ташрифидан анча аввал етиштирилган. Ўша ердан Европа, Осиё ва Африкага "захарли ўтлар" – тамаки ва кокаин бутаси (у Жанубий Осиёнинг тропик ва субтропикларида культивация қилинган) тарқалган. Бирок, яқиндаги Миср муммияларини тадқиқ қилиш хайратга ва саросимага солади. Қўринадик, тамаки ва кокаин фиръавнлар даврида ҳам маълум бўлган. Нахотки улар Америкадан "импорт" қилинган бўлса? Демак, бу китъа Колумбдан анча аввал кашф этилганми? Ёки бу тасодифийликми?..

1992 йил. Суд-тиббий эксперти Светлана Балабанова оддий иш билан шугулланар эди. У муммияни текширар, соч, тўкима, суяк намуналарини олар, уларни кукунга айлантирар, эритма билан ишлов берар ва шу билан бирга наркотик моддалар бор-йўқлигини текширар эди. У бундай муолажани юзлаб марта ўтказган. Бирок, ўша куни қутилмаган ҳодиса юз берди. "Шок! – деб эслайди у. – Бу қандайдир хато эканлигига мутлақо ишончим қомил эди". Йўқ, албатта, одамлар тўқималарида кокаин, никотин ва гашиш истеъмол қилиш излари тез-тез учрайди, лекин гап у қайси тана тўқималарини ўрганаётганлигида эди.

Унинг олдида уч минг йил аввал, XXI Миср сулоласи даврида вафот этган одамнинг

мумияси ётар эди. Яна саккизта мисрлик муммиясини текшириб, улар милоддан аввалги 1070 йилдан милоднинг 395 йилигача яшаганлигини аниклади ва бу одамларнинг ҳаммаси миллионлаб замонавий кишиларни халок қилган хаддан ташқари иштиёқларнинг мухлислари бўлганлигини аниклади. Уларнинг ҳаммаси тамаки чеккан (ёки хидлаган), ҳаммаси кокаин ва гашиш билан таниш бўлган. Нахотки бунга ишониш мумкин бўлса? Кокаин буталари – улкан, доим яшил, 2-3 метр баландликдаги – ўша даврда факат Жанубий Американинг тоғли тропик ўрмонларида учраган. Биз антик ёки, масалан, Миср цивилизацияси инсони учун дунё қандай кўринганини нисбатан яхши тасаввур қиламиз деб қабул қилинган. У учун кока ва тамаки ўсган ер етти денгиз ортида ҳам, уч юз ўттиз уч подшоҳликда ҳам эмас эди. Йўқ, у умуман мавжуд бўлмаган ва Эски Дунё аҳолисига ундан на афсоналар, на миш-мишлар етиб бормаган дунёда жойлашган эди.

...Бу кашфиёт портлаган бомбага ўхшар эди. Бир лахзада қадимги мисрликлар – архитекторлар, қотиблар, шоирлар – ҳаётни беҳуда сарфловчи, тамаки ва нашага муккасидан кетган, доимо гиёҳванд модда қабул қилишга ва кайф қилишга тайёр бўлган аянчли кимсаларга айландилар. Тадқиқот натижалари бутун тарих фани биносини шайх этди. Балабановага ўнлаб хатлар келди. Уларнинг муаллифлари газабланган, қайгурган, масҳара қилган эдилар.

Хатларнинг асосий фикри шундай эди: "Барча тадқиқотларингиз мутлақо бемаъниликдир, чунки Колумбнинг саёҳатига қадар Эски Дунёнинг бирорта мамлақатида тамаки ва кокани учратиш мумкин эмас эди".

Кокаин бутасини Европага 1569 йилда испаниялик шифокор Николае Монардес олиб қирган. Тамаки ҳам аввалига Пиреней ярим оролига олиб келинган. Лиссабон саройида элчи бўлган француз шифокори Жан Нико де Виллемен (1530–1600) Америкадан олиб келинган бир ўсимликка эътибор қаратди. Кўп ўтмай у бу ўсимликнинг қучни ажойиб тарзда мустаҳкамлашига ишонч ҳосил қилди. У унинг шифобахш хусусиятларини тинмай мактади. Фан тарихига у Европа бўйлаб тарқалишига сабаб бўлган одамнинг исми билан қирди. Уни *Herba nicotiana* деб аташди.

Нахотки тарихни "қайта ёзиш"га тўғри келса? Сўнгги йилларда яна бир нечта галати фактлар аниқланди:

- Нубия чўлида олимлар кўпинча табиий равишда муммияга айланган одамларнинг жасадларини топадилар. Яқинда уларнинг баъзиларининг тўқималарида никотин излари аниқланди. Бу муммияларнинг ёши 1000 йилдан 2600 йилгача.
- Яқинда немис олимлари Мюнхен музейларидан бирида сақланаётган Миср мумиясини (унинг ёши 3000 йил) текширишди. Яна бизнинг давримизда оммабоп бўлган ўсимлик захарлари тўплами топилди: никотин, кокаин, гашиш.
- Яна бир гуруҳ олимлар Нубияда топилган катта табиий муммиялар коллекциясини диққат билан ўрганиб чиқишди. Милоддан аввалги 1400 йилдан 3100 йилгача яшаган 71 та одамнинг муммияси текширилди. Маълум бўлишича, эллик олти киши, яъни 80 фоиз, ҳаётлик даврида кокаин истеъмол қилган. У Мисрга қандай қилиб келиб қолган? Қадимги Миср шифокорлари мохир табиблар бўлганлиги маълум. Улар энг экзотик ўтларнинг хусусиятларини билишган. Қучли оғриқларни қелтириб чиқарадиган касалликларга қарши қурашда, масалан, тиш оғриги ёки радикулитда, улар беморларига кўп миқдорда турли хил наркотик моддалар буюришган. Албатта, улар опиумга ўрганган одам бундан кейин усиз қийналажагини билишар эди. Бирок, ўша узок даврларда шифокорларнинг ўзгача фикри бўлган. Асосийси, одам оғриқдан азият чекмаслиги керак эди, нима билан қўнглини қушнуд қилиши эса фарқи йўқ эди. Қундалиқ ҳаётда

мисрликлар кўпинча маст килувчи шарбатлар, кайф килувчи ўтлар ва илдизларни истеъмол қилишган. Шундай қилиб, опиум – кўкнорининг сутли шарбати – улар хатто болаларга ҳам майда-чуйда нарсалар билан безор қилмасликлари учун беришган. Олимларнинг баҳолашича, мисрликлар тахминан саккиз юзга яқин наркотик моддаларни билишган. Бирок, замонавий биологлар уларнинг факат кичик бир қисмини аниқлай олишган, чунки ўсимликларнинг тавсифлари (ва расмлари) кўпинча стилизация қилинган ва шунчалик ноаниқки, бошқа расмлар ва матнлар муаллифлари ўз ишларига факат "қандайдир модда"нинг яхши дозасини қабул қилгандан кейин қиришганга ўхшайди. Аммо опиум билан ҳамма нарса тушунарли. Кўкнори Эски Дунёда ўсади. Нубийлар ва мисрликларнинг таналаридаги "америка кўшимчалари" билан нима қилиш керак? Тарихчиларни уларга маълум бўлган дунё манзарасини қайта ёзишга мажбур қилмасдан, уларнинг пайдо бўлишини ҳеч бўлмаганда қандайдир тушунтириш мумкинми? Олимлар саксон йилдан бери тушунтириш қидирмоқдалар. 1922 йилда Тутанхамон қабри қазиб очилди; у ерда нафакат "фиръавнлар олтини", балки қуритилган тамаки кўнгизининг кичик танаси ҳам топилди. Бу хашарот, номидан кўриниб турибдики, тамаки билан озикланади. 1976 йилда Рамзес II муммиясини (у милоддан аввалги 1251 йил атрофида вафот этган) текшираётган француз олимлари нафакат тамаки кўнгизларини, балки тамаки заррачаларини ҳам топишди. Дарҳол эътирозлар ёғила бошлади. Кохира музейининг бош сакловчиси профессор Назри Искандар уларни шундай ҳулосалади: "Эхтимол, қабри текшираётган археологлардан қимдир тасодифан тамакини тўқиб юборгандир". Бирок, бу баҳона барча фактларни тушунтирмайди. Светлана Балабанованинг сўзларига кўра, у мисрликларга тегишли бўлмаган моддаларнинг намуналарини хатто бальзамлашда қўлланилган катрон катлами остидан ҳам топган. У ерда тасодифан тамаки тўқиб юбориш мумкин эмас эди. Колаверса, бу моддалар қорин бўшлигининг энг қийин етиб бориладиган жойларидан пинцет ёрдамида олинган. Эски мактаб мисршунослари бу галати кашфиётларга эътибор бермайдилар ва энг нотабиий тушунтиришларни ўйлаб топадилар. Масалан, немис таджикотчиси Рената Гермер 1985 йилда "Фиръавнлар даври Мисри флораси" китобида Рамзес II муммияси XIX асрда албатта очилиб текширилганлигини ёзган: "Ўшанда муммия ичига тасодифан тамаки тушиб қолган". Охир-оқибат, на Мисрда, на Африкада, на мисрликлар савдо қилган бошқа биронта мамлакатда *Nicotiana* туркумига мансуб биронта ўсимлик учрамаган.

Ҳарчи, йигирма йил аввал Намибияда тамакининг африка тури – *Nicotiana africana* кашф этилган бўлса ҳам. Шуниси ҳам қизиқки, 1761 йилда тузилган Миср флорасининг биринчи каталогини тузувчи Петер Форскал унда тамакини нафакат одамлар учун фойдали экин сифатида, балки Қизил денгиз сохилларидан Ливия қўлининг ичкарисигача қириб борган ёввойи ўсимлик сифатида ҳам тасвирлаган. Қатор замонавий олимларнинг баҳолашича, Эски Дунёга тамаки номи билан "дори" олиб қирилгандан бери ўтган икки юз йил ичида бу ўсимлик Миср бўйлаб бунчалик тез тарқалиши дарғумон.

Бошқа муаллифларнинг тушунтиришлари эса бундай. Тамаки яхши бактерицид хусусиятларга эга; у чиришни олдини олади. Шунинг учун мисрликлар уни муммиялашда қўллашган ва хоналарни унинг тутуни билан тозалашган. Эхтимол, мисрликларнинг ўзлари ҳам тамаки чекқандир. Гиза атрофида милоддан аввалги 2000-1700 йилларга тегишли сопол қувурлар топилган.

Бундай ҳояларни илгари сураётган одамлар деярли доимо уларга яна бир фикрни

кўшадилар: "Кўринадики, мисрликлар Жанубий Америка халклари билан савдо алоқаларини ўрнатган ёки ҳеч бўлмаганда у ерга сузиб борган". Биз бу версияни яна муҳокама қиламиз, ҳозирча қадимги муммияларда топилган никотин ҳақидаги ҳикояга қайтамиз.

Никотин – 1571 йилда тамакида топилган алкалоиддир (унинг таркиби тамакида 8 фоизгача етади). Бу захарли (катта дозаларда) модда француз дипломати Жан Никонинг исми билан аталган. Бирок, бизнинг давримизда олимларга маълум бўлдики, никотин нафакат тамакида, балки Эски Дунё учун оддий бўлган баъзи ўсимликларда ҳам мавжуд: масалан, догли аронник, сурия бўригули, боткок киркбўғими, тошчўп, плаун, атиргул, астра, ит узуми ва ҳатто қаришча ҳам. Албатта, бу ўсимликларнинг деярли барчасида никотин тамакидагидан анча кам. Эҳтимол, никотин бизга маълум бўлган бошқа флора турларида ҳам учраши мумкин, чунки уни мақсадли равишда қидиришмаган. Бизнинг никотинга бўлган ҳозирги эҳтиёжimizни тамаки тўлиқ қондиради. Мисрликларда эса бундай имконият бўлмаган, деб ҳисоблайди кўпчилик олимлар, шунинг учун муммиялар ва пирамидалардаги никотин излари бошқа ўсимлик қелиб қиқишига эга.

Кокаин билан нима қилиш керак? Эҳтимол, у ҳам мисрликларга "бошқа қийимда" – бутунлай бошқа ўсимлик кўринишида қелгандир?

Афсуски, ботаниклар ҳозирча ҳеч қандай жавоб бера олмайдилар. Мисрни Америкадан енгиб бўлмас тўсик билан ажратиб турадиган анъана тарафдорларини факат "ҳозиргача кокаинни ҳар қандай, ҳатто энг кичик дозаларда сақлайдиган ўсимликларни жид

Эҳтимол, олимлар яна қаердадир Африка ёки Осиёда кокаин қелтирадиган ўсимликни топарлар, лекин бошқа бир савол ҳам тугилади: "Мисрликлар кокаинни океан ортидан – Америкадан қелтириши мумкин эдими?"

Албатта, ҳозирча қатъий илмий равишда Миср аҳолисининг Янги Дунёда бўлганлигини исботлаш мумкин эмас. Аммо гипотезалар бир неча бор илгари сурилган. Хали 1910 йилда антропологлар Мексиканинг зинапояли пирамидаларини муҳокама қилаётганда, эҳтимол уларнинг конструкцияси Америка хиндуларининг ихтироси бўлмаган деган ҳулосага қелишган. Улар бу технологияни океanning нариги томонида яшаган "қўшнилари"дан: Мисрдан ўрганишган.

Ўхшашликлар жуда кўп эди: пирамидалар конструкцияси; уларда марҳумларни дафн этиш одати; қуёш худосига сизиниш; математика ва астрономия бўйича аниқ билимлар – охириги узок сафарга қиқишга тайёр бўлган кемачилар учун зарур эди. Барча бу маълумотларни такқослаб, олимлар шундай ҳулосага қелишди: цивилизация Мисрда пайдо бўлган; у ердан эса сайёранинг барча бошқа минтақаларига тарқалган. Шундай қилиб, "диффузионистлар" (лотинча "diffusio" – "тарқалиш", "аралашиш", "қириб бориш" сўзидан) илмий мактаби пайдо бўлди. Уларнинг Африка ва Жанубий Америка ўртасида ҳеч қандай алоқа бўлиши мумкин эмас деб таъқидлаган рақиблари "изоляциянистлар" деб номланди.

Норвегиялик этнолог Тур Хейердал хали 1969 ва 1970 йилларда мисрликларнинг қогозли қайикларида Атлантика океанини қесиб ўтиш мумкинлигини исботлаган. У қаби, қадимги Африка аҳолиси ҳам Америкага етиб бориши мумкин эди. Бошқа масала, улар узок сафарларга қиқишганми ёки йўқми. Ва бу ерда Мисрнинг қадимги тарихи саҳифаларидан бири – Пунт мамлақатига сафарлар ёдга тушади.

Фиръавнлар мамлақати аҳолиси у ерга йўлни деярли икки минг йил давомида қилишган:

милoddан аввалги 2900 йилдан 1075 йилгача. (Эсланги, викинглар ҳам минг йил аввал Америкага – Винландга йўлни билишган, ammo кейин уни унутишган; шунинг учун халкнинг тўсатдан кенг географик билимларини йўқотишида ҳеч ажабланарли жойи йўқ.)

Пунт мамлакати Мисрдан узокда жойлашган эди. У ерга сафар уч-тўрт йил давом этган. У ерга факат денгиз оркали етиб бориш мумкин эди.

Энг машхур сафар, эхтимол, милoddан аввалги XVI асрнинг охирида хукмронлик килган Миср маликаси Хатшепсутнинг Пунтга сафари бўлгандир. Хукмронлигининг тўккизинчи йилида у ерга экспедиция уюштирди. Тарихчилар Пунт мамлакатини одатда Сомалига жойлаштиришади, ammo уларнинг хикоясини холисона бахоласак, мамлакат Жанубий Америкада ҳам бўлиши мумкин.

Пунт ўзининг хашаматли товарлари ва кимматбаҳо хом ашёси билан машхур эди.

Мисрликлар у ердан кимматбаҳо тошлар ва металллар, ажойиб ёғоч, ёввойи хайвонлар ва хушбўй смолаларни олиб келишлари мумкин эди. Узок сафарга Хатшепсут факат бешта кемани жўнатди, ammo уларнинг ҳаммаси товарларга тўлиб-тошиб уйга кайтишди. Улар олтин, кумуш, кимматбаҳо ёғоч навлари, хушбўйликлар, сурма, шунингдек, хайвонлар – маймунлар ва ёввойи мушукларни олиб келишди: "Кемалар жуда огир юкланган... худо ерининг хар хил ажойиб ўсимликлари, смола уюми... Амунинг тоза олтини, тишепес ва хесит дарахтлари, ихмут хушбўйликлари... кўплаб коплон терилари". Мисрга етказилган товарларнинг аксариятини нафакат Африкада, балки Америкада ҳам сотиб олиш мумкин эди. Узок экспедицияларнинг замонавий мухлислари юklar рўйхатига таяниб, Пунт мамлакати XX аср бошларида немис сайёҳи Карл Петерс хисоблаганидек Сомалида ҳам, Жанубий Арабистонда ҳам, Мозамбикда ҳам эмас, балки Жанубий Америкада жойлашганлигини исботлашга уринишди. Аникроги, Перуда. Бирок, мисрликлар колдирган ёзувлар бу версияга зид келади. Олтин, кумуш, ёғоч ва хушбўйликлар каторида фиръавнлар мамлакатига фил суяги ҳам олиб келинган. Бу товарни эса Америкадан олиб чиқиш мумкин эмас эди – факат Африка ёки Хиндистондан. Мана орзупарастларни тўхтатиб кўядиган сатрлар: "Кемалар жуда огир юкланган... эбен дарахти ва тоза фил суяги билан".

Гарчи, Хатшепсутнинг бу сафари хақидаги анъанавий фикр ҳам саволлар тугдиради.

Нахотки ўз жасур маликаси бошчилигида мисрликлар борган огир ва узок сафар уларнинг кўшниси – Сомали мамлакатига каратилган бўлса? Худди шу муваффакият билан Фёдор Конюховнинг "энг кийин сузиш – Москвадан Саратовга" сафарига қарор килганини тасаввур қилиш мумкин! Эхтимол, мисрликлар йўлга чиққан "катта денгиз кемалари" уларни Буюк Яшил (мисрликлар Кизил денгизни шундай аташган) таниш денгиздан анча узокка олиб кетгандир. Улар бу "одамларга номаълум бўлган бегона мамлакат"ни анча жанубда – XX аср бошларида қидириш тавсия этилган жойда: Замбези дарёсининг қуйи қисми яқинида, сурма казиб олинadиган Жанубий Африкада топишлари мумкин эди. Ёки қидирувни давом эттириш керакми?

Дейр-эль-Бахри ибодатхонаси деворига ўйиб ёзилган ёзувларда саёхатчиларнинг "денгизни кесиб ўтганлиги" аниқ айтилган. Африка континенти бўйлаб сузиш "денгизни кесиб ўтиш"га ўхшамайди. Агар кемаларни фикран йўлга чиқарсак, уларга нега "бири – шаркка, иккинчиси – гарбга" буйрук бермаслигимиз керак? Хар икки ҳолатда ҳам денгизчилар "денгизни кесиб ўтадилар". Ўрта Ер денгизидан, кейин эса Гибралтар бўғозидан ўтгач, кемалар Атлантика океанида пайдо бўлади ва шарқдан гарбга қараб ҳаракатланувчи экваториал оқим таъсирида Америка қирғоқларига етадилар. Бошқа

холомда улар Кизил денгиз ва Аден кўрфазидан ўтиб, Араб денгизига тушишлари, у ердан эса Хиндистонга сузиб боришлари мумкин эди. Бу мамлакатда тоза фил суяги ҳам, хушбўйликлар ҳам, маймунлар ҳам топила эди. Муссон шамоли кемаларни кувиб, максадга етишга ёрдам берар эди. Хатто шамол йўналишларини ҳисобга олган ҳолда, мисрликлар июль ойининг бошларида сафарга чиқишган деб тахмин қилиш мумкин. Ғарбий Хиндистон ва замонавий Покистонда шох экспедицияси хизматида меҳмонларни товар билан қисман тўлдирилган, қисман эса у учун мўлжалланган омборлар қутаётган портлар бўларди. Хиндистонлик тарихчи Анил Мулхандани шундай қайд этади: "Қазиш ишлари давомида топилган нарсалар маҳаллий аҳолининг мисрликлар ва Месопотамия шаҳарлари билан жонли савдо қилганлигини исботлайди".

Пунт мамлакатига сафарлар милоддан аввалги III минг йилликда бошланган. Тўрт ярим минг йил аввал Инд дарёси қирғоқларида қўлаб шаҳарлар ва қишлоқлар бўлган. Сохил бўйлаб озик-овқат маҳсулотлари, Хиндистоннинг узок ҳудудларидан металллар, Бирма ёки Хитойдан қимматбаҳо тошлар олиб қелинган. Ўша даврда маҳаллий савдогарлар қайик ёки араваларда йўлга чиқишган. Денгиз йўли билан улар хатто Шумерга ҳам етиб боришган ва меҳмондорчиликда ёккан қўп нарсаларни ўз юртларига олиб қелишган. Шундай қилиб, Хинд океанига туташган мамлакатлар ўртасида барқарор савдо алоқалари ўрнатилган.

Ҳали милоддан аввалги 2300 йиллар атрофида мисрликлар Хиндистондан бўёқ – индиго, Хитойдан эса (!) долчин олишган. Нега савдогарлар узок мамлакатдан гашиш ёки хинд каннабиси, шунингдек, ҳозирча фанга номаълум бўлган кокаин бутасининг бир тури ёки қичик дозаларда кокаин сақлаган бошқа ўсимликни олиб қиришган деб тахмин қилмаслигимиз керак?

Ёзувларда бир неча бор сирли ибора такрорланади: "Хатор, Пунтнинг хоними". Хатор – қуёш худоси Ранинг қизи, асосий миср худоларидан бири. Нега ёзувлар муаллифи унинг исмини Пунт мамлакати билан қатъий боғлаган? Хаторда нима ажойиб нарса бор эди? Аёл аёл қаби, факат барча миср худолари қаби, у ўзида инсон ва хайвон ҳусусиятларини бирлаштирган. Хаторнинг... шохлари ва қатта сугир қулоқлари, баъзан эса сугир боши ҳам бўлган. Уни қўрган чет эллик уни "муқаддас сугир" деб аташи мумкин эди. Хатор мамлакати – "муқаддас сугир" мамлакати. Тилга келади: "Хиндистон!" Зеро, Хатшепсутнинг сафари вақтига қелиб Хиндистоннинг шимолини янги халқ – орийлар эгаллаган эди, уларнинг муқаддас хайвонлари эса от ва сугир эди.

Пунт мамлакатига сафарлар милоддан аввалги XI асрда тугади. Бу вақтда Африкада юклар – қимматбаҳо тошлар, олтин, хушбўйликларни ташиш учун туя қарвонларидан тобора қўпроқ фойдалана бошладилар. Улар бу юкларни фиръавнлар мамлакатига Ямандан етказиб беришган, у ерга эса бу юклар Хиндистондан кемаларда олиб қелинган.

Асрлар давомида одамлар қашфиётлар қилишган ва уларни унутишган. Ўтмишни сақловчи қитоблар қўпинча оловнинг қурбони бўлган. Ёнгинларда ҳаёт баҳосига тузилган хариталар, сафарлар ҳақидаги ҳисоботлар нобуд бўлган. Искандария қутубхонасининг ёнгини ва бошқа фалокатлар ноёб географик архивларни йўқ қилган. Бу ерда авлодларнинг давомийлиги қаерда бўлсин? Олимлар ўз аجدодларига аллақачон маълум бўлган нарсаларни қайтадан қашф қилишларига тўғри келган. Фан тарихи "бир жойда тепкилашлар" ёки ёлгон иштиёқларга тўла, бунинг сабаби эса билимнинг йўқолишидир. Шундай қилиб, замонлар алоқаси узилади.

Биз ўтмишни соддалаштирдик, уни аниқ, тўғри, бир хил қилдик. Шунинг учун ҳар қандай

Муаллиф:

19.05.2025 18:33 -

кутилмаган факт хайратга солади. Нахотки? Нахотки мумкин бўлса? "Бу ерда албатта хато бор!"

Узок ўтмишни ўрганишда биз баъзан экспедицияга чиккан ва киргокни кўздан кочиришдан кўркадиган денгизчиларга ўхшаймиз. Муз тоглари, маржон рифлари, дахшатли бўронлар борлиги хакидаги ҳар қандай хабарларга улар: "Бўлиши мумкин эмас! Қанча яшадим, бунакасини эсламайман", деб жавоб беришади. Худди шундай хайрат билан жамоатчилик галати топилмалар хакидаги янги хабарларни кутиб олади.

"Муммияларда кокаинми?" Бемаънилик! Аммо бу наркотик модда шохлар қабрларида ҳам, чўлда ўлим топган қамбағалларнинг муммияларида ҳам топилишда давом этмокда. Бразилия кўрфазида уч минг йилга яқин ёшдаги антик идишлар топилди. Мексикадаги улкан хайкаллар туб аҳолига ўхшамаган "негроид" қиёфали, соқолли одамларни тасвирлайди. Жанубий Хиндистон ибодатхоналаридан бирида ўтирган худо аёл қўлида маккажўхорини ушлаб турибди.

Ростдан ҳам, одамларнинг сайёрамиз бўйлаб саёхатлари гўёки бошқа сайёраликларнинг сафарларидан анча кизикарли ва сирлидир! Агар 1348 йилда бутун Европа цивилизацияси вабодан ҳалок бўлганида, ХХI аср африкалик тарихчилари қаердадир собик Италия ҳудудида топилган ва "Марко Поло" сўзлари билан имзоланган галати қўлёзмани кўриб чиқиб, бу венацияликнинг тўсатдан муҳим хитойлик мандоринга айлангани хакидаги ҳикояни сохта деб ҳисоблаган бўлар эдилар. Замонавий археология, барча муваффақиятларига қарамай, архаик маданиятларнинг ҳақиқий имкониятларини яққол паст баҳолаётгани тобора ойдинлашмокда. Қадимги дунё харитасидаги Мисрнинг гўёки "ажратилганлиги" аслида мисршуносликнинг бошқа қанлардан "ажратилганлиги" эди.

Абу Муслим тайёрлади